

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מט, תשנ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

נתן וסרמן

מקיסר ועד פְּרָחָה

ואלה שמות, מחקרים באוצר השמות היהודיים, בעריכת אהרן דמסקי, יוסף א' רייף, יוסף תבורי, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1997, חלק לועזי: 158 עמודים, חלק עברי: 72 עמודים, רמת-גן תשנ"ז

מספרים על יהודי מעיירה קטנה ברוסיה שבא למשרד הפנים הצארי וביקש להחליף את שמו מאיצקוביץ' לרומאנוב. לאחר התעקשות, תחנונים ומתן שוחד ניתן לו מבוקשו. כעבור שבועיים הוא שב ומופיע במשרד הפנים ומבקש להחליף את שמו לאיוואנוב. שאל אותו הפקיד התמה: אני יכול להבין מדוע ביקשת להחליף את שמך מאיצקוביץ' לרומאנוב, אבל מדוע אתה מבקש להחליף את שמך מרומאנוב לאיוואנוב? השיב היהודי: כעת, כשישאלו אותי מה הוא שמי הקודם, אוכל לומר: רומאנוב.

בדיחה ישנה זו מדגימה היטב כי שמות הם בבואה מרתקת לתהליכים חברתיים ופסיכולוגיים. אך ברמה עמוקה יותר הענקת שם היא הרבה יותר מזה, כפי שמוכיחות, למשל, שורות הפתיחה של סיפור הבריאה הבבלי: "בעת ממעל לא נקראו שמים בשם, מתחת אדמה בשם לא נזכרה". לא רק שהוויה ושם כרוכים זה בזה, אלא שכוח המילה, השם, גדול מן ההוויה, כי גם כשחדלה ההוויה מלהתקיים, עוד נותר אחריה שמה המסמן את שחדל להיות. לפי ההגדרה האריסטוטלית - ואינני מכיר אבחנה פשוטה ובהירה יותר - היסוד המבחין בין שם לפועל הוא בהיות הפועל מכיל בתוכו, בנוסף לציון ההוויה, את מרכיב הזמן. ואמנם שמות - יהיו אלה כינויים רומזים (שאף הם שמות!), שמות עצם, שמות תואר, או שמות פרטיים - הם הבסיס לכל לשון. שפתו המתלעלעת של התינוק פותחת בהם ורק בשלב מאוחר יותר מיתוספים לאותה לשון-שמות ראשונית גם פעלים. שמות עצם ושמות פרטיים אף

* המאמר התפרסם תחילה ב"הארץ", "תרבות וספרות", י"ח בטבת תשנ"ח (16 בינואר 1998).

נותרים אחרונים, לאחר שהשפה שהכילה אותם אבדה ואיננה, כפי ששמו של אדם גם הוא נותר אחריו לאחר מותו.

במזרח הקדום מצויות היו שפות אשר מהן לא נותרו לנו אלא שמות פרטיים בלבד, ומהם הצליח המחקר לחלץ, כמתוך מולקולות די־אֶן־אֵי לשוניות, את דקדוקה של השפה האבודה. כזה הוא מצבה של הלשון האַמּוּרִית, לשונם של שבטי האמורים שחיו במרחבי הסהר הפורה במשך האלף השלישי והשני לפנה"ס. שום טקסט לא נותר משפה זו, שלא לומר, אף לא דובר חי. ובכל זאת הצליחו החוקרים להעמיד דקדוק שלם של שפת רפאים זו רק מהמאגר הנרחב של השמות הפרטיים האמוריים המצוי בתעודות בנות הזמן. הדבר התאפשר, מכיוון שרבים משמות אלו הם למעשה משפטים מלאים, גם אם קצרים, בנוסח: "הוֹ־אֱלִי־עֲד־מִתִּי", עֵם־הָאֱל־הַתּוֹשִׁיָּהּ, "מִי־יִשְׁתוּוֹה־לִּהּ?", או "אֲמִי־חֹלֶה־הִנֵּה", ובאמצעותם היה אפשר להרכיב הן את מערכת השם והן את מערכת הפועל של אותה שפה.

שמות פרטיים הם אספקלריה נפלאה לתהליכים חברתיים או כלכליים בחברה נתונה. למשל, הפיכת שמות פרטיים לשמות גִּנְרִיים, שמות המתארים סוג כלשהו, או קבוצה שלמה כלשהי. כך נהפך שם משפחתו של (גאיוס יוליוס) **קִיסַר** לתוארם של שליטי האימפריה הרומית, כפי שאירע גם לכינויו של (גאיוס אוקטוויוס) **אוגוסטוס**. ובדומה, **פְּרִיזִידֵּנְט**, היינו, שם פרטי של מקרר מתוצרת חברה מסוימת, החל לציין בשפות רבות מקרר מכל סוג שהוא, וכך גם נייר־דבק מתוצרת **סְקוֹטֶש**, שהחל לציין כל סוג שהוא של נייר־דבק. דוגמה נוספת, קרובה יותר ללבנו: **פּלאפון**, אשר נוטה לציין בארץ, למגינת לבם של המתחרים, כל טלפון סלולרי שהוא.

שמות פרטיים יכולים גם לשקף נסיבות היסטוריות מורכבות. כך למשל השמות היהודיים הטיפוסיים המתייחסים לשמות ערים. שמות כגון **טולדנו**, או **רומנו**, **ברלינר** או **הילדסהיימר**, ו**רשבסקי** או **קלישר** ציינו במקורם לא את מקום מושבו הנוכחי של בעל השם, כפי שיש הסבורים בטעות, אלא את שם העיר שֶׁעָזַב נושא השם מסיבות שונות ומשונות. אפשר לשער שעם בוא האיש למקום מושבו החדש הוא נשאל למוצאו, ואז קראו לו הסובבים "הרומאני", או "הברלינאני" בהתאם לעיר שממנה בא. כינוי זה דבק בו ונהפך בהמשך לשם משפחתו. דוגמה ידועה לתהליך זה הוא בנימין מטודלה. נוסע ידוע מעט פחות הוא אשתורי הפרחי בן המאה ה־14. מוצא משפחתו של אשתורי הפרחי, או בשמו הרשמי יצחק בן משה, היה מן העיר פלורנציה שבאנדלוסיה, ומכאן "הפרחי". הוא עצמו נולד כנראה בעיר טור שבצרפת, ומכאן חלקו האחר של שמו המוכר לנו - "איש־טורי", כלומר, האיש מן העיר טור.

מאורעות דרמטיים כגון החלמה ממחלה קשה, הגירה מארץ לארץ, כניסה

לחברה חדשה, או המרת דת יכולים להשפיע בצורה חריפה על שמות פרטיים, עד כדי שינויים. חלק ממאורעות אלו נתפסים כלידה מחדש, ועל כן מתן שם חדש או שינוי שם ישן נתפסים באותן הנסיבות כהליך טבעי. כאלה הם שמות תינוקות חולניים הנקראים **זיידה**, 'זקן', כלומר, מי שיזכה להגיע לשיבה טובה, או תהליך העברות של שמות עולים חדשים שבאו לארץ בשנות החמישים, "אנגלוז" של שמות מהגרים בבואם לארה"ב, או "גרמין" של שמות יהודיים בימי האמנציפציה.

כזה הוא גם שם הניתן לאדם בעת היותו במחתרת או בעת שירותו הצבאי, nom de guerre, אשר לעתים קרובות מעמדו חזק יותר מן השם הרשמי של האיש (כבמקרהו של יוסף וסריונוביץ' דזיוגשווילי, הוא סטאלין). שינוי לא פחות מובהק, הוא תוספת האות ה"א לשמו של אברם בן התשעים-ותשע, בעקבות בריתו עם האל, ועשיית שמו אברהם, או קבלת שם חדש למי שנכנס למסדר נזירים קתולי. עלייה למלכות אף היא סיבה מופרת למתן שם חדש, שם-מלכות, אשר בו נקרא מעתה והלאה נושא הכתר. במסגרת זו אפשר גם לבחון את התהליך המוכר (שלאחרונה חלים בו שינויים ניכרים המשקפים מגמות חברתיות חדשות), שבו משתנה שם נעוריה של אישה עם נישואיה לבעלה.

אין ספק, שמות פרטיים של בני-אדם הם מהתחומים המעניינים אותנו יותר מכול, מכיוון שכולנו מוקפים בשמות, נקראים בשמות, ולעתים קרובות גם קוראים בשמות. בתחום בלתי-נדלה זה התקיים בשנת 1993 באוניברסיטת בר-אילן כנס חוקרים סביב הכותרת "מהו שם יהודי?", שהספר שלפנינו מאגד כמה מההרצאות שנישאו בו.

חלק מהמאמרים בכרך דו-לשוני זה עוסק בשמות יהודיים מקהילות שונות. אהרן גימאני עוסק בשמות פרטיים בקהילות תימן, לאה בורנשטיין-מקובצקי בשמות יהודי איסטנבול, וגלוריה מאונד דנה בשמות משפחה יהודיים מן האיים הבלארים. בדיקה מדוקדקת של מקבצי שמות יהודיים בגולה מגלה תהליכים חברתיים מנוגדים של השתלבות בסביבה הנכרית מצד אחד, ושמירה על ייחודה הדתי של הקהילה, מצד אחר. מאמרים אחרים דנים בשמות יהודיים מתקופות קדומות יותר: חנן אשל בוחן שמות אנשים מן העיר שומרון בתקופה הפרסית ומגלה כי, בניגוד לסברה מקובלת, השמות הפרטיים המצויים בתעודות כלכליות ועל גבי מטבעות מן האזור מעידים שתושבי הפחוה לא התנתקו מן המורשת הישראלית הקדומה. אסתר אשל סוקרת את השמות הפרטיים, המועטים מאוד, המצויים בתעודות קומראן. אהרן דמסקי דן בשמות גיבורים מספר רות, בעיקר באותם שמות שהם שמות-מדרש, כגון מחלון, כליון, ערפה ונעמי, ובאותם שמות שהם למעשה

"לא-שמות": כינויים לאנשים או למקומות אשר המחבר המקראי השתדל במפורש להימנע מלציין בשם האמתי. כזה הוא "פלוני אלמוני" (ד, א), או "שְׂדֵי מואב" בפסוק הראשון של המגילה, שהוא כינוי סתמי ללא ציון מקום מדויק, בניגוד בולט ל"בית לחם יהודה", שם מקום מוגדר היטב, שבו מתרחשת העלילה (וזהו רק פרוזודור לסוגיית השמות הסינתטיים והספרותיים. ושני כתבים עולים מיד על הדעת: עגנון ושמות גיבורי השונים, וחנוך לוי, בעל הכישרון הכביר למלא דמות בתוכן רק מעצם שמה).

מאמרו של מאיר בר-אילן עוסק בשמות פרטיים של מלאכים ביהדות. הדיון משיק לתחומי המאגיה והמיסטיקה, ומציג מסקנות שונות על תפיסת האנלולוגיה ביהדות: ריבוי שמות מלאכים שהאימולוגיה שלהם לא ברורה או משובשת, קיומם של שמות מלאכים המתפרשים על פי היוונית (כגון מטטרון או סנדלפון), או העובדה שהמרכיב התאופורי המובהק של שמות מלאכים הוא דווקא "אל", ולא מרכיב אחר, גם בשמות מלאכים מן התקופה המקראית.

בר-אילן מציין גם את הנטייה בקהילות יהודיות רבות להימנע ממתן שמות מובהקים של מלאכים (כגון מיכאל, רפאל או אוריאל) לילדי הקהילה, נטייה שאפשר לזהותה כבר בתקופת התלמוד. הימנעות זו מקבילה במידת מה למגמה הברורה בעולם היהודי במאות הראשונות לספירה להימנע ממתן שמות של גדולי האומה, כמו דוד, משה או אליהו, אשר עצמתם נתפסה כגדולה מכדי שתיתן לבשר ודם, עד שנהפכו למעין שמות טאבו. מגמה זו השתנתה כמובן בדורות שלאחר מכן, עת הפכו שמות אלו דווקא לנפוצים ביותר באונומסטיקון היהודי.

שני מאמרים עוסקים בהקשר הסוציולוגי של מתן שמות. הנרי אברמוביץ ויורם בילו בוחנים מנהגי מתן שמות בקרב יוצאי מרוקו בעקבות חלומות על קדושים, והרווי גולדברג בוחן מתן שמות בישראל לאחר גלי העלייה השונים, בהקשר חברתי-אנתרופולוגי. מעניין במיוחד הסברו לתהליך הפיכת השמות הפרטיים **יורם** ו**פְּרָחָה** לתגיות החברתיות המוכרות "יורם" ו"פְּרָחָה". על פי גולדברג, תהליך הנישואים הבין-עדתיים הוא העומד ברקע הדברים. גברים מעדות המזרח, שחשו איום ממתחריהם האשכנזים, לקחו שם ייצוגי ליצירת הגדרה מזלזלת של המעמד האתני-חברתי המאיים על סיכויי נישואיהם, ומכאן "יורם" - בחור אשכנזי ממעמד הביניים, מרובע, תמים וחסר כל כישורי הישרדות בסבך הממשי של החיים. במקביל, נשים אשכנזיות, שחשו מאוימות מצעירות בנות עדות המזרח, נטלו שם ייצוגי ליצירת תווית מזלזלת של כלל מתחרותיהן, ומכאן "פְּרָחָה" - צעירה מעוטת השכלה ממוצא מזרחי, קלת-דעת, בעלת הופעה חיצונית נאה אך סרת-טעם, אשר עיקר עניינה בבילויים.

עיקרם של זוג כינויים שליליים אלו הוא בהמעטת ערכם של המכונים בהם לשמש בני זוג ראויים לנישואין.

על פי הסבר זה ברור גם האפיון המגדרי-מיני של מושגים אלו: "יורם", זכר ממוצא אשכנזי, ו"פֶּרְחָה", נקבה ממוצא מזרחי, משקפים - כך טוען גולדברג - את הצירוף השכיח יותר של נישואים בין-עדתיים בישראל, שבהם נושא גבר אשכנזי ממעמד הביניים אישה ממוצא מזרחי ממעמד כלכלי נמוך יותר. הצירוף ההפוך - גבר מזרחי מעוט הכנסה ואישה אשכנזיה ממעמד הביניים - נדיר בהרבה, ועל כן לא נוצר הצורך לקביעת מושגים מקבילים ל"יורם" ול"פֶּרְחָה" בהיפוך המין. גם אם אפשר לחלוק על עצם ההסבר (למשל, מהעובדה שבדרך של גזירה משנית נוצר גם התואר "פֶּרְחָה" בזכר), הרי הוא מעניין ומדגים היטב את הפוטנציאל המחקרי המצוי בבחינה מושכלת של שמות פרטיים להבנת תהליכים חברתיים ולשוניים.

בלבו של הספר מצויה ביבליוגרפיה נרחבת של ספרי מחקר ומאמרים על שמות פרטיים יהודיים, שהתקין אדווין לאסון. הביבליוגרפיה ערוכה היטב על פי מפתחות שונים, כגון שמות תנ"כיים, שמות בקהילות יהודיות שונות, שמות לפי חלוקה גאוגרפית, כינויי חיבה, שמות האל וכד'. זהו כלי ביבליוגרפי רב ערך, מדויק ומהימן.

בספר שלפנינו אין בדיחות על שמות יהודיים, אבל דומה שזה חסרונו היחיד. כל המתעניין בתחום זה ישמח לקרוא בו ויפיק ממנו רבות. יש רק להצטער שהרצאות נוספות מן הכנס לא יכלו להיכלל באסופה זו ולהגיע לקהל רחב יותר.